

UO'K: 159.9:130

INSON DUNYOQARASHI OLAMNI MODELLASHTIRUVCHI SIFATIDA

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ КАК МОДЕЛЬ МИРА

HUMAN WORLDVIEW AS A MODELER OF THE WORLD

Akbarova Zuxro Akmaljonovna

Farg'ona davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya

Mazkur maqolada G'arb adabiyotida aksariyat asarlar, olamning badiiy tasviri xayolot, fantaziya asosida yaratilganligi, SHarqda esa, tasavvurga sig'maydigan voqeliklar dostonlarda, ertaklarda mavjud bo'lib, asosan, tush bilan bog'liq epizodlarga bog'lab berilishi, bunday tasvirlash mumtoz asarlarda ham zamonaviy matnlarda ham ko'zga tashlanishi misollarda, jumladan, Tog'ay Murodning «Ot kishnagan oqshom» qissasida tush motividan foydalanganligi tahlilga tortilgan. Matnda mavjud lisoniy birliklar qahramon olamini lingvistik modellashtirish asosidir. Til vositalaridan foydalangan holda olamni modellashtirishni turli nutq uslublariga doir matnlar asosida o'rganish mumkinligi xususida fikr yuritilgan.

Аннотация

В данной статье рассматривается, что в западной литературе художественное изображение мира зачастую создаётся на основе воображения и фантазии, тогда как на Востоке невероятные, выходящие за рамки реальности события встречаются в дастанах и сказках и, как правило, связываются с эпизодами сна. Подобный приём наблюдается как в классических произведениях, так и в современных текстах. На примере повести Тогая Мурода «Вечер, когда ржали кони» анализируется использование мотива сна. Лингвистические единицы, присутствующие в тексте, служат основой для лингвистического моделирования внутреннего мира героя. Подчёркивается, что моделирование мира с помощью языковых средств может быть изучено на основе текстов различных функциональных стилей.

Abstract

This article examines how the artistic representation of the world in Western literature is often created through imagination and fantasy, whereas in Eastern literary tradition extraordinary and unrealistic events typically appear in epics and fairy tales and are mainly connected to dream-related episodes. Such descriptive techniques are noticeable both in classical works and in modern texts. The study analyzes the use of the dream motif in Tog'ay Murod's novella "The Evening When the Horses Neighed." The linguistic units found in the text form the basis for linguistically modeling the inner world of the protagonist. The article also discusses how modeling the world through language can be explored using texts from various functional styles.

Kalit so'zlar: lingvistik modellashtirish, olamning badiiy tasviri, matn, lisoniy birliklar

Ключевые слова: лингвистическое моделирование, художественное изображение мира, текст, языковые единицы.

Key words: linguistic modelling, artistic representation of the world, text, linguistic units.

KIRISH

Matnda lug'aviy vositalar yordamida olam tuzilishi, butun dunyo modellashtiriladi. Inson dunyoqarashi shakllanishidan oldin hali voyaga yetmagan bo'lsa, u faqat dunyoni his qiladi – u atrofda bo'layotgan narsalarni ko'radi, lekin uni to'liq anglay olmaydi yoki bunga izoh berolmaydi. Dunyoni his qilish yosh bolalar yoki voyaga yetmagan shaxslarga xosdir – o'zlarini kundalik hayotdan, dunyoviy hayotdan uzib olishga qodir bo'lmaganlar, bir kun uchun yashaydiganlar va hodisalarning sabab-oqibat munosabatlari to'g'risida umuman o'ylamaydiganlardir. Biror kishi ushbu masalalarga qiziq boshlasa (bu o'smirlik yoki undan keyingi davrlarda sodir bo'lishi mumkin yoki hech qachon bunday bo'lmasligi mumkin), u o'z dunyoqarashini shakllantira boshlaydi. Aynan shu davrda buyuk faylasuflarning asarlari unga foydali bo'lib, qaysi biri unga yaqinroq, qaysi biri esa hayotga bo'lgan qarashlariga umuman mos kelmaydigan narsalar ekanini tushunishga yordam beradi. Ko'pgina faylasuflar, shu jumladan Aflotun o'z asarlarini risola yoki esse sifatida emas, balki

o'qituvchi va talaba o'rtasidagi dialog sifatida yaratganlari bejiz emas, chunki odam o'zida tug'iladigan savollarni ko'rish va ularga javob topishi osonroq bo'ladi.

Dunyoqarashning shakllanishi inson shaxsining shakllanishidagi so'nggi bosqich emas, lekin ko'pchilik shunday o'ylaydi. Kimdir o'zini Beruniyning izdoshi deb nomlashi mumkin va bu faylasufning barcha dalillarini, barcha g'oyalari va fikrlarini qabul qiladi. Kimdir oldinga o'tib, insoniyatni tashvishga soladigan muammolarga o'zining yechimi to'g'risida o'ylashni boshlaydi. SHu tarzda dunyoni anglash paydo bo'ladi. Dunyoni anglash haqiqiy faylasufga xosdir va u buni boshqalarga yetkazishi mumkin – bu yangi falsafiy kontseptni shakllantirish yo'lidir.

Tushunish shunchaki inson o'zi ixtiro qilgan e'tiqod tizimi emas. Xalq og'zaki ijodida Xo'ja Nasriddin o'zining shaxsiy e'tiqodi borligidan, "bularning barchasiga o'z aqli bilan erishganligi" bilan faxrlanadi, ammo u hech qanday falsafiy asarlarni o'qimagan va undan sog'lom, barkamol tushunchani olgani haqida ma'lumot mavjud emas. Inson dunyoqarashga faqat boshqa tizimlar va kontseptlarni tirishqoqlik bilan tahlil qilish orqali keladi, chunki u doktorlik dissertatsiyasini yozish kabi o'ziga xos biron bir narsani yaratishi kerakligi uchun emas, balki har bir tushunchadan nimadir topib hali javobi topilmagan savollarni ko'rib chiqa olganligi va javobini topgani uchun faylasuf bo'ladi.

Falsafa zamonaviy odamga ko'p sonli g'oyalar, ta'limotlar, tushunchalar va turli maktablar orasida adashmaslik uchun yordam beradi. SHunday qilib, o'zining noaniq g'oyalarini qismlarga bo'lib, qisman televizion dasturlardan, qisman kitoblar va jurnallardan ajratib, odam o'zining dunyoqarashi nimadan kelib chiqqanligini va u uchun nima muhim va nima ahamiyatsiz ekanligini tushunishga o'rganadi. Siz bir vaqtning o'zida musulmon va xristian bo'la olmaysiz, lekin aslida ko'p odamlar turli xil g'oyalarni o'zlarining boshlarida aralashtirib yuborishadi, hatto ularning tub mohiyati to'g'risida ham bilishmaydi.

Ma'rifat Asri Uyg'onish davrining antropotsentrizmini meros qilib oladi – masalan, Uyg'onish davrida barcha san'at va barcha fanlar o'rta asrlarning teotsentrizmidan farqli o'laroq, "insonga murojaat qilishdi". Ma'rifat asrida nafaqat inson, balki uning atrofidagi dunyo ham diqqat markazida bo'ldi: yangi ufqlarni rivojlantirgan va o'zlashtirgan fan dunyo va inson haqidagi g'oyalarni sezilarli darajada kengaytirdi.

Bu ufqlar kengayishining to'g'ridan-to'g'ri oqibati, xususan, ijtimoiy tengsizlikning mohiyati aks etganidir. O'rta asrlarning odami o'zining past ijtimoiy mavqeini xudoning irodasi sifatida qabul qildi, Uyg'onish davri odami bunday hayotiy vaziyatning adolatsizligi haqida o'ylay boshladi va ma'rifatparvar odam buni mantiqan yakunladi: ijtimoiy tengsizlik deyarli adolatsizlikka tenglashtirildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Uyg'onish davri teotsentrik falsafadan antropotsentrik falsafaga o'tish bilan ajralib turadi: "bo'lish" so'zi "tabiat" so'zining sinonimi sifatida shakllangan va inson bu tizimning asosiy mohiyati va sohibi edi. SHu bilan birga, fanning rivojlanishi faylasuflarni Ma'rifat davri uchun muhim bo'lgan savolga yaqinlashtirdi: "borliqda sub'ektivlik darajasi qanchalik kuchli?" [1]

Ma'rifat asri insoniyat tarixida ilmiy bilimlar va dunyoni tasvirlashga ilmiy yondashish boshlangan davr bo'ldi. «Ma'rifat» degan nomning o'zi anglashilmovchilik va tushunmovchilik ustiga nur sochilganligini anglatadi. Ushbu tarixiy davr dunyo markazini antropotsentrik tushunchaga aylantirgan avvalgi davr – Uyg'onish davri yutuqlarini rivojlantirdi va ko'paytirdi.

G'arb adabiyotida aksariyat asarlar, olamning badiiy tasviri xayolot, fantaziya asosida yaratiladi. Sharqda esa, tasavvurga sig'maydigan voqeliklar dostonlarda, ertaklarda mavjud bo'lib, asosan, tush bilan bog'liq epizodlarga bog'lab beriladi. Bunday tasvirlash mumtoz asarlarda ham zamonaviy matnlarda ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, Tog'ay Murod «Ot kishnagan oqshom» qissasida tush motividan foydalanadi.

F.Mahkamova "Ertak va dostonlarda tush jarayoni shunchaki o'tkinchi va ma'nisiz holat emas, inson ruhiyatining bir qismi, inson ichki dunyosining timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Tush insonni o'tmish va kelajakdan ogoh etadi, unut kechinmalarini qayta esga soladi. Ruhiiy ahvolning qay darajaligidan darak beradi. Inson ruhiy dunyosi g'oyat sirli jarayon ekanligini ko'rsatadi. Inson uyqu holatida, ya'ni aql mustabidligi «yumshagan», uning zo'ravonligi kamaygan paytda bu istak va kechinmalar inson shuurini egallab oladi, miyaga o'zining mavjudligini ko'rsatadi. Uyqu payti uyg'oq paytida yuzaga chiqishiga aqliy istaklar yo'l bermagan kechinmalarga guvoh bo'lish mumkin. Asli

TILSHUNOSLIK

tush inson ruhiy dunyosining, tafakkurining ajralmas, murakkab va muhim qismidir”, degan fikrni bayon etgan [2].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tog'ay Murod tush motivi orqali Ziyodullaning Momosuluvga bo'lgan sevgisini ifodalaydi. Muallif Ziyodullaning tush ko'rishini shunday tasvirlaydi. «*Birodarlar, siz so'ramang, men aytmayin... Oti Momosuluv emish. Yuzlari kulchadaymi, yo suluvmi? Ko'zlari qorami, yozig'ir gulidaymi? Qoshlari quyuqmi? Quyuq bo'lsa qayrilmami? Kechasiligidan ko'rmas emishman, bilmas emishman. Ko'roydin emish. Momosuluvlar ko'chasida telba bo'lib yurar emishman. Bir nima yo'qotganday tentirar emishman. Yo'l chetidagi toshga cho'nqayibman, kaftlarimni iyagimga tirabman. Oyga mahliyo bo'lib, mahliyo bo'lib termulibman. Oyning beti kir emish. Oyga sonsiz oshiqqlar mahli termildi. Oy qaysi oshiqqa o'pich berdi? Oy qaysi oshiqqa vafo qildi? Oyga qo'l siltab, o'rnimdan turibman. Momosuluvlar devoridan oshibman. Iti yo'q emish. Daraxtlar panalab, derazasiga termilibman. Olmalaridan uzib-uzib yebman. Keyin, ayvoniga undan ichkariga kiribman. Momosuluv uyg'onib ketibdi, chirillayman, ket, debdi. Men yolvoribman. Qo'limni uzatibman. U qo'limni qaytarib, o'zimga suribdi» [3]. Ziyodulla tush ko'rishni davom ettiradi: *Behishtday bir olam emish. Tevarakka alanglab kular emishman: ushbu behishtga mendan o'zgalar kelmabdi! Ko'nglimni zo'r bir xushvaqtlik qitiqlar emish: ushbu behishtga birinchi bo'lib men qadam qo'yibman! Ahay-ahay! Ko'zimni ochsam uy zimiston, bolishni quchoqlab yotibman. Uyqum qochdi. Uyqumni quvalab, shiftga qarab yotdim. Chin qishlog'imizda shunday qiz bor. Oti Momosuluv» [4]. Ma'lum bo'lib turibdiki, tush epizodi orqali matnda Ziyodullaning olam va o'ziga ma'lum tushunchalar haqidagi tasavvurlari aks etgan. Matnda mavjud lisoniy birliklar qahramon olamini lingvistik modellashtirish asosidir.**

XULOSA

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, til vositalaridan foydalangan holda olamni modellashtirishni turli nutq uslublari doir matnlar asosida o'rganish mumkin.

O'zbek badiiy asarlari matnida muntazam qo'llaniluvchi “tush” epizodlari muhim ahamiyatga egadir. Lingvistik tahlil qilinadigan bo'lsa, tush voqealari tafsilotlari doim o'tgan zamon hikoya fe'lida bayon qilinadi. Ayniqsa, *emish* yoki *ekan* to'liqsiz fe'llari bu jarayonda faol qo'llanadi va voqealarga mavhumlik ruhini berib turadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Надыкто О.О. Экзистенциальные мотивы в поэзии Марины Цветаевой: дисс. ... к.ф.н. – М.: Российский университет дружбы народов, 2016. – С. 76.
2. Махкамova Ф.Н. Тоғай Мурод асарларида фольклор аъналарари. – Андижон, 2010. –Б.24-26.
3. Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. Қиссалар. – Т., 1994, 33-бет.
4. Mahmaraimova Sh.T. Lingvokulturologiya. –Toshkent: Cho'lpon, 2017. – 164 b.
5. Mahkamova F.N. Tog'ay Murod asarlarida folklor an'analari. – Andijon, 2010.
6. Negmatov H., Bozorov O. Til va nutq. – T.: 1993.
7. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально - культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – 24 с
8. Эргашева М.В. Оламнинг лисоний манзараси ва семантик майдонларга бўлиниши / М.В.Эргашева. – Текст : // Молодой ученый. – 2016. – № 3.1 (107.1). – С. 59-62.